

ՀԱՄԱՇԵՆՆԱԿԱՆ

«ՀԱՄՇԵՆ» ՀԱՅՐԵՆԱԿՅԱԿԱՆ-ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ՀԱՄԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԱՄՍԱԹԵՐԹ Անվճար

ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ ԱԼՎԻՅԱՆ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու, «Արևմտահայոց հարցերի ուսումնասիրության կենտրոն» գիտահետազոտական հիմնադրամի տնօրեն

Միասնական ինքնության կեղծիքի փլուզումը

Հանրապետության ստեղծումից ի վեր թուրքիայի Սահմանադրությունը չի ճանաչում այդ երկիրը բնակեցնող մի քանի տասնյակ ազգերի ու ժողովուրդների գոյության փաստը՝ չի ստեղծում արդեն նրանց ազգային, լեզվական, մշակութային ու կրանական իրավունքների մասին: Բացառություն են կազմում Լոզանի պայմանագրով կրոնական համայնքի իրավունք ստացած հայկական, հունական և հրեական համայնքները՝ այն էլ միայն Ստամբուլում: Սրանք էլ, անշուշտ, ընդամենը կրոնական համայնքներ են և ոչ ավելի: Սահմանադրությամբ անդադրված է, որ թուրքիայի բոլոր քաղաքացիները թուրքեր են, անգամ 15-20 միլիոն հաշվվող քրդերը լեռնային թուրքեր էին կոչվում: Թուրքիայի յուրաքանչյուր քաղաքացի դպրոցական կրթության բոլոր օրերին անդադրում կրկնել ու կրկնում է մեկ երգում.

Թուրք են, ազնիվ են, աշխատասեր են: Սկզբունքս՝ փոքրերիս պահպան լինելը, մեծերիս հաշվի առնելը է, Չայրենիքս, ազգս անձիցս առավել սիրելը: Բարձրագույն նպատակս բարձրանալ-առաջ գնալն է: Դե՛ս, մե՛ծ Աթաթուրք, երդվում են անդադար քայլել քո բացած ճանապարհով՝ Դեպի քո կողմից մատնացույց արված նպատակը: Թո՛ղ իմ գոյությունն ընծայվի թուրքի բարօրությանը: Ի՛նչ երջանիկ է նա, ով ասում է՝ թուրք են:

1915-23 թթ. հայերի, հույների ու ասորիների ցեղասպանությունից հետո նրանց մնացորդացին և թուրքիայի մի քանի տասնյակ այլ ժողովուրդների պետականորեն պարտադրվեց ազգային ու կրոնական մեկ ինքնություն՝ թրքություն և մահմեդականություն՝ փորձելով կերտել այդ «երջանիկ» թուրքին: Ահա այս քաղաքականությունը իրականացնողների ելույթներից երկու դասական մտուռ. «Մենք բացահայտ ազգայնամուլներ ենք: Մենք ցանկացած գնով պետք է թուրքացնենք նրանց, ովքեր

ապրում են մեր հայրենիքում» (Թուրքիայի վարչապետ, հետագայում նախագահ Իսմեթ Ինենյուի 1925թ. ելույթից), «Մենք ապրում ենք անենազատ երկրում՝ Թուրքիայում, որտեղ թուրքը այս երկրի միակ տերն ու տիրակալն է: Մարդիկ, ովքեր ծագումով մաքուր թուրքեր չեն, այս երկրում ունեն միայն ստրուկ, ճորտ լինելու իրավունք»: (Թուրքիայի Հանրապետության արդարադատության նախարար Մահմուդ Էսադի 1930թ. ելույթից):

Ժողովուրդների թուրքացման ու իսլամացման քաղաքականությունը կիրառվում էր հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառներում անխտիր՝ հաճախ ընդունելով

հատկապես կարևորվում են հետևյալները. ա. Քրդերի ազատագրական պայքարը խթանեց ստրկացված մյուս ժողովուրդների ազգային գիտակցության վերելքը, որին էապես նպաստեց ԽՍՀՄ փլուզումը: բ. ԽՍՀՄ փլուզումից հետո Հյուսիսատլանտյան դաշինքի շրջանակներում թուրքիայի դերի աստիճանական միջանկյալ հետևանքով Արևմուտքը եականորեն փոխեց իր հանդուրժողական վերաբերմունքը թուրքիայի բազմաթիվ ներքին խնդիրների վերաբերյալ: գ. ԵՄ-ին անդամակցելու քաղաքականությունը քաղաքական և մտավորական որոշ շրջանակների ու լրատվամիջոցների

ների նույնպիսի խախտում է, ինչպիսին բացահայտ կամ քողարկված խտրականությունը: Դասագրքերում Անատոլիայում բնակվող ժողովուրդներին կամ ընդհանրապես չեն անդրադառնում, կամ էլ հիշատակում են թշնամություն սերմանող արտահայտություններով: Դասագրքերից լրիվ պետք է գտվեն հայերի, հույների և ասորիների նման ոչ մուսուլման ժողովուրդների վերաբերյալ խտրական արտահայտությունները, պետք է վերջ տրվի այն համարումներին, ըստ որոնց՝ Անատոլիայում բնակվող քրդերի, չերքեզների, լազերի, ալիհների, արաբների պես տարբեր էթնիկական ու կրոնական խմբերը իբր «չկա-

ԱԶԳԱՅՆԱՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽԱՐԽԼՎՈՂ ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՅՆԱՊԱՏԿԵՐՈՒՄ

Թուրք հասարակության 64%-ը չի ցանկանում ունենալ իր հարևանությամբ ապրող հրեաներ: Այս մասին գրում է Իսրայելում լույս տեսնող «Հաարեց» թերթը՝ վկայակոչելով Բահչեշեհիի համալսարանի իրականացած հետազոտության արդյունքները, ըստ որի, թուրք հասարակության 54%-ը չի ցանկանում ունենալ իր հարևանությամբ ապրող քրիստոնյաներ, իսկ 43%-ը՝ ամերիկացիներ: «Ըստ հետազոտության, Թուրքիայում Իսրայելն ամենաքիչ ժողովրդականություն վայելող երկիրն է, որին հաջորդում են Հայաստանը եւ ԱՄՆ-ը», գրում է պարբերականը:

աննախադեպ ձևեր, ինչպիսին է, օրինակ, ունեցվածքի հարկը, որի արդյունքում ոչ մահմեդականները վաճառեցին իրենց ողջ ունեցվածքը՝ բայց դարձյալ չկարողացան վճարել անհավանական բարձր հարկերը և քաշտվեցին Աշքալե՝ քար ջարդելու: Այս և բազմաթիվ այլ միջոցառումների հետևանքով ոչ քրիստոնյա տարրը ստիպված կամ իսլամանում-«թուրքացում» էր, կամ լքում երկիրը: Իսկ ովքեր այս կամ այն կերպ պահպանել էին ազգային և կրոնական ինքնությունը, 1960թ. և հատկապես 1980թ. զինված հեղաշրջումներից հետո բռնի կերպով իսլամացվեցին (մասնավորապես Արևմտյան Հայաստանում պահպանված հայությունը մահվան սպառնալիքի տակ ամբողջությամբ իսլամացվեց): Այսպիսով՝ կարծես «իրականանում» էր Թուրքիայի բոլոր ժողովուրդների թուրքացման-իսլամացման պետական քաղաքականությունը:

Ըստ Բասքըն Օրանի՝ «Հանրապետության էթնոկրոնական ճարտարապետության հանդեպ քաղաքականությունը մշտապես ուղղված է եղել 2 նպատակի. ա) Ազատվել ոչ մահմեդականներից: Քանի որ տարբեր կրոններ դավանելու պատճառով չէին կարող ուժացվել: բ) Չուլել քրդերին և ոչ թուրք մյուս մահմեդական խմբերին»³: Սակայն պատմությունը փաստում է, որ թուրքական իշխանություններին չհաջողվեց վերջնականապես ազատվել ոչ մահմեդականներից, թեև բազմաթիվ հայեր, ասորիներ և հատկապես հույներ հեռացան երկրից: Բռնի ուժացման և իսլամացման քաղաքականությունը հանգեցրեց միասնական թուրքական ինքնության պատրանքի փլուզմանը ներսից: Իսկ քրդերին ծուլելու քաղաքականության արդյունքը եղավ քրդական զինված պայքարը, որը աստիճանաբար գաղափարական ու քաղաքական վերելք է ապրում:

Միասնական թուրքական ինքնության պատրանքն սկսեց փլուզվել մի շարք գործոնների ազդեցության տակ, որոնցից

հանգեցրեց բազմաթիվ տաբուների (այդ թվում՝ ազգային-կրոնական) վերացման անհրաժեշտության գիտակցությանը: Հատկապես ԵՄ-ի ներկայացրած պահանջները՝ որպես անդամակցության պարտադիր պայման, և դրանց կատարման ուղղությամբ կատարվող և կատարվելիք քայլերի անհրաժեշտության գիտակցությունը լրջորեն խաբխրում են Թուրքիայի տոտալիտար գաղափարական ռեժիմ սասանված հիմքերը:

Այս ամենի հետևանքը եղան խոսքի, մամուլի որոշ ազատությունը, ազգային-կրոնական հարցերի և մարդու իրավունքների արժարժանքը, քեմալիզմից եվրոպամետ ժողովրդավարների և կառավարող իսլամիստների աստիճանական հեռացումը և այլն: Միասնական ազգ-միասնական թուրքական ինքնություն կերտելու իթթիհատական-քեմալական ծրագիրը տապալվեց. հասարակության ներքին ցնցումից գոյացած բաժանարար զիզազածն զծի տարբեր կողմերում, տարբեր հարթություններում հայտնվեցին ազգեր, դասակարգեր, խավեր, հասարակական-քաղաքական ուժեր և, մասամբ, զինվորականության ներկայացուցիչներ: Կասկածի տակ դրվեց և անգամ ամենափխտա քննադատության ենթարկվեց թուրք քաղաքացու դաստիարակության գործում անսասան հեղինակություն ունեցող ու սրբություն սրբոց համարվող դասագրքերի բովանդակությունը. «139 դասագրքերն ուսումնասիրած (Թուրքիայի) Պատմության հիմնադրամի և Թուրքիայի Մարդու իրավունքների հիմնադրամի պատրաստած զեկույցի համաձայն՝ դասագրքերը ռազմապաշտ, ազգայնամուլ, ոչ գիտական, կանանց հանդեպ խտրական և ռասիստական են»⁴:

Ձեկույցում հատկապես կարևորվում է Թուրքիայի ժողովուրդների միջև օտարացման ու թշնամանքի վտանգը, որ քարոզում են դասագրքերը. «Տարբեր եղողին անտեսելն ու արհամարհելը մարդու իրավունք-

ն» կամ էլ «վնասակար» են, դասագրքերում պետք է տեղ տրվի այն ճշմարտությանը, համաձայն որի՝ նրանք իրենց տարբեր լեզվով, կրոնով, հավատքով և մշակույթով եղել են Թուրքիայի հասարակության և ինքնության գլխավոր բաղադրիչները: Դասագրքերում միայն «մեզ պատկանելի» ակնարկող ազգային արժեքները՝ չպետք է բացահայտ կամ քողարկված կերպով վեհացվեն «ուրիշ» հասարակությունների և մշակույթների հանդեպ, «ուրիշները» չպետք է ստորացվեն զանազան միջոցներով, և չպետք է խրախուսվի որևէ թշնամություն: Դասագրքերում շարունակական սպառնալիքի ընկալման միջոցով ազգային ինքնության ստեղծումը, հավիտյանս հավիտենից ոչ մի ձևով չփոփոխվող «բարեկամի» ու «թշնամու» սահմանումների կամ էլ ակնարկների գոյությունն արգելք է հանդիսանում խաղաղության մշակույթի զարգացման համար: Բոլոր դասերի ժամանակ պետք է հեռու մնալ այն ակնարկից, թե Թուրքիան ամբողջովին շրջապատված է թշնամիներով, և որ մեր հայրենակիցների մի մասն էլ հանդիսանում է «ներքին թշնամի»⁵:

2009թ. մարտի 16-ին Փոքրամասնությունների իրավունքների միջազգային խմբի «Մոռացմե՛լ, թե ծուլել: Փոքրամասնությունները Թուրքիայի կրթական համակարգում» վերնագրով զեկույցը մեղադրում է Թուրքիայի կրթական համակարգին՝ կրթական ճանապարհով փոքրամասնություններին «ծուլելու, թուրքական ինքնությունն ու ազգայնականությունը խրախուսել ջանալու մեջ» և կոչ անում կառավարությանը՝ «գործի անցնել՝ տարբեր մշակույթները, լեզուները, պատմություններն ու կրոններն անտեսող դպրոցներում փոքրամասնություններին պատկանող երեխաների հանդեպ ցուցաբերվող խտրականությանը վերջ տալու համար»⁶:

Այսպիսի քննարկումները Թուրքիայում հնարավոր դարձան 2002թ. հետո: Արտառոց է այն իրողությունը, որ իսլամիստների կառավարման ութ տարիների ընթացքում ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների, լեզվի, մշակույթի և, հատկապես, Հայոց ցեղասպանության ու Հայկական հարցի մասին գրվել ու խոսվել է մի քանի անգամ ավելի շատ, քան դրան նախորդած բոլոր տարիներին միասին վերցրած: Եվ սա այն դեպքում, երբ այդ թեման Թուրքիայում ամենամեծ տաբուն էր:

(Շարունակությունը՝ 6-րդ էջում)

ԹՈՂԵՑ ԲԱՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿ

2009թ. օգոստոսի 19-ին ծանր, երկարատև հիվանդությունից հետո կյանքից հեռացավ Հայաստանի «Համշեն» հայրենակցական-բարեգործական հ/կ խորհրդի անդամ տիկին Վարդուհի Խաչիկի Խաչիկյանը: Նա ծնվել էր 1935թ. Աբխազիայի Սուխումի շրջանի Ներքին Յաշարա գյուղում: Տեղի հայկական N1 ու-

թանյա դպրոցն ավարտելուց հետո ուսումը շարունակել էր Երևանի բժշկական ուսումնարանում, ապա վերադարձել հարազատ գյուղ, որտեղ աշխատելու 12 տարիների ընթացքում ստացել էր բարձրակարգ մանկաբարձուհու որակավորում և արժանացել պատվոգրերի: 28 տարեկանում ընդունվել էր Երևանի պետական բժշկական ինստիտուտ և ավարտել 1971 թվին: Աշխատել էր Համամիութենական արհմիությունների կենտրոնական կոմիտեի հավատարմատար բժիշկ: Տարբեր տարիների եղել էր գլխավոր բժիշկ սանատոր պրոֆիլակտորիայում, ապա առողջության կենտրոնի և բժշկական ուսումնարանի տնօրեն և այլն:

Թեև 1965 թվից բնակվում էր Երևանում, սակայն իր բարբառը չէր մոռացել, հիշում էր տատիկի ու պապիկի պատմած հեքիաթները, համշենահայերի ավանդություններն ու սովորույթները և նույնիսկ Համշենի բարբառով հեքիաթ պատմելու համար 2008թ. հաղթող ճանաչվեց Հ. Թունանյանի տուն-թանգարանի կազմակերպած հեքիաթասացների մրցույթում՝ ստանալով Հ. Թունանյանի պատկերով մեդալ: Տարիներ շարունակ նա ջանք չէր խնայում, որ հայաստանաբնակ համշենահայերը համախմբվեն, որ լիարյուն գործի «Համշեն» հայրենակցականը, Հայաստանում ուսանող

մի խումբ հայրենակից երիտասարդների թանաքա Մելտոնյանի և Նշան Ֆերմանյանի հետ համշենահայերի պարեր էր ուսուցանում. ցանկանում էին ազգագրական պարախումբ ստեղծել: Ինչու կարողանում օգնում էր Երևանում սովորող արհագրագիտներին, հաճախ էր ժողովների ժամանակ իր ելույթներով ոգեշնչում մեր միության անդամներին, բազմաթիվ առաջարկներ անում: Իսկ երբ արդեն ծանր հիվանդ էր, ինչ որ կերպ համշենահայության ուսումնասիրության իր նպատակը բերելու համար սկսել էր կազմել բարբառի բառարան, գրի էր առնում մանկության տարիներին լսած հեքիաթները, նաև գրեց հայրենի Յաշարա գյուղի մասին իր հիշողությունները: Շատ էր ուզում ավարտել բառարանը, անընդհատ նեղվում էր, որ շուտ չի գրառել նախնայաց սովորույթներն ու ավանդությունները, որոնք հեռացող սերնդի հետ կորչում էին: Մեր հեռախոսային գրույցների նյութն այդ էր, ուզում էր իր իմացածը թղթին հանձնել և տպագրված տեսնել «Ձայն համշենականում»: Ցավոք, չհասցրեց, ժամանակից շուտ հրաժեշտ տվեց իր սիրելիներին՝ դստերը՝ Ավարդին, թոռնուհուն՝ Վարդուհուն, ու նյուս հարազատներին ու մտերիմներին: Հեռացավ այս կյանքից մեզ թողնելով բարի հիշատակ ու նաև մի քանի տետրեր, որոնք գրված են ծանր ցավերից տառապող մարդու դողդոջ ձեռագրով:

ՍԵՐՈՒՆ ԿԱՐՂԱՆՅԱԼ

յանի անունով՝ չթուլատրեցին: Յաշարայի հայկական դպրոցի հազարավոր աշակերտներ ուսումը շարունակելով Հայաստանի, Ռուսաստանի տարբեր քաղաքների բուհերում ստանում են բարձրագույն և միջին մասնագիտական կրթություն, զբաղեցնում բարձր պաշտոններ. թվարկեն նրանցից մի քանիսին՝ Երիցյան Ալբերտ, Երիցյան Ժորա, Երիցյան Ռաֆիկ, Թուլունջյան Աբել, Թուլունջյան Սերգեյ, Խաչիկյան Միսակ և այլն: Գյուղի բնակիչներից շատ-շատերը ավարտելով մանկավարժական բուհեր և ուսումնարաններ աշխատեցին այս դպրոցում, նրանցից են՝ Քերեսյան Շնորհիկը, Սամվելը, Կապիկյան Վարդիթերը, Կարագոզյան Լեանան, Բոստանջյան Աբելը, Կապիկյան Սվետլանան, Թունանյան Միսակը, Թուլունջյան Հրամստը, Կապիկյան Նազարը, Դավաճյան Լևոնը և շատ ու շատ ուրիշներ: 1951թ-ից հետո՝ ուղիղ 50 տարի անց՝ 2001թ., իմ, Վարդարյան Իշմելյանի և Մերյոթա Մարկոսյանի նախաձեռնությամբ կազմակերպվեց հուշ երեկո նվիրված դպրոցն ավարտելու 50 ամյակին:

ՎԱՐԴՈՒՅԻ ԽԱՉԻԿՅԱՆ

3 աշարա (Էշերա) գյուղի հայերը գաղթել են 1880-1890-ական թթ. Օրդուի, Ջանիկի (Սամսոն), մասամբ Տրապիզոնի գավառների գյուղերից: Ծովափնյա տարածքը ճահճոտ էր, մոծակները՝ բազում, «դողով» (մալարիա) հիվանդների թիվը՝ շատ, հաճախակի մահանում էին թե՛ մեծահասակները, թե՛ երեխաները: Այդ պատճառով այս տարածքը համարվում էր աքսորավայր:

Հայերի գալուց հետո աստիճանաբար ճահիճները վերացան ի շնորհիվ Էվկալիպտի (նվեցի) ծառատնկման: Կանաչապատվեցին, ծաղկապատվեցին, տարբեր տեսակի մշտադալար ծառեր տնկվեցին: Ռուսական Նիկոլայ կայսեր օրոք կառուցվեց երկու կամուրջ, մեկը՝ Յուզորդա գետի վրա, մյուսը՝ Գումիստա գետի, որով հեշտացավ բնակչության շարժը դեպի քաղաք: Այդ կամուրջները մինչև հիմա գործում են:

Հայերը գաղթի ժամանակ և հետո Տրապիզոնի վիլայեթից ներմուծեցին «Սամսուն» տեսակի ծխախոտ, նաև եգիպտացորեն, լոբազգիների տեսակներ, ծվաղենու, սպորի, դեղձի, ցիտրուսային բույսերի տնկիներ, մեղվի փեթակներ և այլն: Դրանցից ուշադրության արժանի էր ծխախոտը, որը բարձր տեսակի էր և այն վաճառում էին Նիկոլայի ոսկով: Հետագայում՝ կուլեկտիվացման տարիներին, ստեղծվեցին կոլտնտեսություններ, ծխախոտը հանձնում էին պետությանը ստանալով չնչին գումար:

Այդ տարիներին մեր գյուղի անունով կար ծխախոտատուփ «Չաբա»: Ծիշտ նույն ձևի, ինչպիսին էր «Կազեկը»:

Հայրենական պատերազմից հետո ծխախոտագործության բնագավառում բարձր ցուցանիշների համար մի քանի տասնյակ արհագրագիտներ արժանացան հերոսի կոչման: Նրանց թվում էին Կարագոզյան Անդրանիկը, Աշկարյան Եփրեմը, իմ երկու հորեղբայրները՝ Խաչիկյան Տիգրանը և Խաչիկյան Արթուրը, ինչպես նաև ուրիշներ:

Մեր տների մոտ կար նաև քարաշեն մի մեծ շինություն, որտեղ ամռան ամիսներին Երևանից հյուրախաղերի էին գալիս հայտնի երգիչներ Գոհար Գասպարյանը, Արև Բաղդասարյանը, Լուսին Քոչարյանը և ուրիշներ, նաև պարախմբեր, այդ ժամանակ այդ մեծ տարածքը լեփ լեցուն էր լինում:

Գյուղը համաչափ քայլերով առաջընթաց էր ասարում: Դեռ 1907-1908թթ. կառուցվեց փայտաշեն եկեղեցի, ժողովուրդը հավաքվում, աղոթում էր, մոմեր վառում, իսկ 1930-ական թթ. Լ. Բերիայի հրամանով այն քանդեցին, տեղում մնացել են հիմնաքարերը և ջրհորը:

1920-1921թթ. գյուղի առաջատար մարդիկ հավաքվեցին, կազմեցին 6-7 հոգուց բաղկացած հոգաբարձուների խորհուրդ և որոշեցին հիմնել հայկական դպրոց: Մեծ դժվարությամբ ծառեր կտրեցին, տախտակներ տաշեցին ու հողեցին, և Խաչիկ Երիցյանի գլխավորությամբ սկսեցին կառուցել դպրոցը, սկզբում երկու դասասենյակ, ապա, երբ երեխաների թիվը աճեց, աստիճանաբար ավելացրին դասարանների քանակը:

Խաչիկ Երիցյանը ծնվել է Օրդու գավառում, չորրորդ դասարանը ավարտելուց հետո մեկնել է Կ. Պոլիս: Կ Պոլիսում նա շարունակել է ուսումը, ստացել մանկավարժական կրթություն: 1895թ. կորցրել է ծնողներին, հարազատներին և եկել Սուխում, ամուսնացել է ազանտացի Հայկանուշի հետ և նշանակվել Յաշարայի հայկական դպրոցի շինարարության ղեկավար:

Խաչիկ Երիցյանը տնտեսում ման է գալիս, հավաքագրում երեխաներին, սկզբում տարբեր հասակի երեխաների, ապա ութ տարեկանից սկսած:

Խ. Երիցյանը բազմակողմանի զարգացած կիրք մարդ էր, երբեք չէնք տեսել զայրացած: Նա տիրապետում էր հայերեն, թուրքերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, ռուսերեն լեզուներին, գիտեր նվագել երգել, պարել: Աշակերտներին սովորեցնում էր եվրոպական տարբեր երգեր, պարեր, դասավանդում էր հայոց լեզու և գրականություն, ֆրանսերեն և պար: Դասարանում կար ընդամենը երկու կան երեք գիրք: Դասավանդում էր այնպես, որ գրքի կարիք չէր զգացվում, ոտանավորների տեքստը գրքից արտագրում էին և սովորում: Բոլոր հոլովներն ու խոնար-

ՄԵՐ ՅԱՇԱՐԱ ԳՅՈՒՂԸ

Նստած են Ավետիս Ատոմի Խաչիկյանը և կինը՝ Մարթա Մարգոսի Մինասյանը, նրանց մոտ կանգնած են տղան՝ Տիգրանը, և դուստրը՝ Խնդեհին:

հումները փակցված էին պատին, ամեն օր տեսնելուց հետո ամբողջ կյանքում մնում էին հիշողության մեջ: Եթե մեկ աշակերտ դպրոցից բացակայում էր, նույն երեկո անձամբ գնում էր աշակերտի տուն՝ պարզելու թե ինչու չի հաճախել դասի: Նրա կազմակերպչական մեծ եռանդի շնորհիվ դպրոցը դարձավ ութամյա, այնուհետև՝ տասնամյա: Յուրաքանչյուր դասարանում սովորում էր 40-50 աշակերտ: Գործում էր դպրոցի գրադարանը: Խ. Երիցյանը գյուղխորհրդի որոշմամբ դպրոցից կից ստանում է հողամաս շուրջ 2 հա, այնտեղ աշակերտների ջանքերով հիմնում են ցիտրուսային տնկիներով այգի: Ստացված եկամուտով կառուցում է դպրոցի երկրորդ շենքը: Միաժամանակ նա հեռակա կարգով ավարտում է Աբխազիայի

գյուղատնտեսական ինստիտուտը:

Ամեն շաբաթ երեկո կազմակերպում էր երգ ու պարի երեկո, նվագում էին քյանաչա, բոլորը շուրջպար էին բռնում, պարում էին «Թաք ու Ջուխտ թանգարա», «Հորմի պար», «Ծափիկ պար», «Թուփալ պար», «Մեծ պար», «Փոքր պար» և այլն:

Եռամսյակը մեկ դպրոցում կազմակերպում էր Հ. Թունանյանի հեքիաթների, Գ. Սունդուկյանի պիեսների թատերական բեմականացումը: Դահլիճը լեփ-լեցուն էր լինում, մարդիկ՝ մեծ և փոքր, կանգնած, հիացած նայում էին:

Խաչիկ Երիցյանը մահացավ 1951թ.՝ ծանր հիվանդությունից հետո: Գյուղի բնակիչները դիմեցին Աբխազիայի ղեկավարությանը դպրոցը անվանելու Խ. Երից-

յանի անունով, որոնք մահացել էին: Խոնարիվեցին նրանց շիրմների մոտ, հիշեցինք մեկ առ մեկ: Մեր դասարանի աշակերտներից ներկա էր 22 հոգի: Հանդիպեցինք մեր առաջին ուսուցչուհուն՝ Վարդիթեր Կապիկյանին, հանձնեցինք նվերներ: Վերջում նկարվեցինք և հուզմունքով իրարից բաժանվեցինք՝ հինգ տարին մեկ անգամ հանդիպելու ակնկալիքով:

Հիշեցինք նաև այն, որ պատերազմի տարիներին չկային տետրեր, թուղթ, գրում էիք թերթերի վրա, ով ինչ հայթայթում էր այն էլ օգտագործում էր: Գրում էինք նամակներ, ծալում եռանկյունաձև, առանց դրոշմանիշի ուղարկում ռազմի դաշտ՝ մեր հարազատներին:

1943թ. մեր գյուղում տղամարդ չկար, բոլորը գնացել էին պատերազմ, գյուղի բարձունքում, որ մենք ասում էինք «Աթոշին սըրթ», տեղավորված էին հունգարացի զինվորները, որոնցից Դավիթն ու Կաբոբը հաճախում էին մեր տուն՝ մայրիկիս խնդրում էին շորերը լվանալ, փոխարենը մեզ բերում էին ձվի փոշի, վիրակապ, բամբակ և օճառ, լուցկի, երբեմն էլ ազատ ժամանակ մեզ համար գործում էին զանազան ձևի զամբյուղներ: Մի անգամ էլ եղբորս համար, որը 6-7 տարեկան էր, բերեցին զինվորական հագուստ, այնքան գեղեցիկ էր, որ հազցնում և հրճվում էինք: Ամբողջ երկու տարի ամերիկյան «Սուդաբեկեր» ավտոմեքենաները կանգնած էին մեր դարպասի առաջ՝ կանաչ գույնի ծածկոցներով ծածկված: Ժամանակ առ ժամանակ գերմանական ռմբակոծիչները իրար հետևից գալիս էին ռմբակոծում, մենք այդ ժամանակ շտապում էինք մեր սարքած թաքստոցը, մեկ էլ լսում էինք արկի բեկորների շրխկոցը, դա տևում էր 30 րոպեից մեկ ժամ:

Հիշում են՝ 1948թ. օգոստոսյան մի շոգ օր գնացել էի երկաթգծի կայարան և ակամատես եղա մի դժոխային վիճակի: Առավոտյան ժամը 10-11-ի սահմաններում էր, կայարանամերձ տարածքը լեցուն էր մարդկանցով, մեկը գոռում էր, մեկը հառաչում, ջրի ծորակի մոտ երկար հերթով մարդիկ կանգնած էին ջուր վերցնելու համար:

(Հարունակությունը՝ 3-րդ էջում)

Սկիզբը՝ 2-րդ էջում:

Կայարանի առաջին գծում կանգնած էր ապրանքատար գնացքը...

Յիշում եմ նաև, որ մենք՝ յաշարացիներս, երբեք տան դռները չէինք կողպում...

Տատիկա՝ Մարթա Մարգարիտի (Խաչիկյան) ինչ ուտելիք պահեստավորում էր...

Ստույգ չէ, հայացած չէ: Եթե երեխան մահանում էր դեռ չկնքված...

ՄԵՐ ՅԱՇԱՐԱ ԳՅՈՒՂԸ

Յիշում եմ՝ նոր ծնված երեխային տատիկս չէր բողբում...

Վարդուհի Խաչիկյանը իր համադասարանցիների և ուսուցիչների հետ 1950թ., Յաշարայի N1 հայկական դպրոց, 8-րդ դասարան:

Ստույգ չէ, հայացած չէ: Եթե երեխան մահանում էր դեռ չկնքված...

Յայրը՝ Խաչիկ Խաչիկյանը, մայրը՝ Յայկանուշ Յանուկյանը:

Սոր տարին մեզ համար սովորական տոն չէր, մեկ շաբաթ առաջ քունջ ու պուճախ մաքրում էինք...

յան տնից որևէ մեկին տատիկս ուղարկում էր...

տոնը շնորհավորե՛ր՝ տալով նվերներ, գունար: Երեկոյան նա գաղտնի պահում էր...

Սոր տարվա երեկոյան անկողնու տակ դնում էինք դանակ...

Երեկոյան տատիկս ինձ հետ պայմանավորվում էր, որ առավոտ շուտ պատը կթրխեցնեմ...

- Մուկ, ինչո՞ւ ես թրխեցնում:
- Իսկ նա թե՛
- Յիվանդություն եմ թրխեցնում:
- Ես թե՛
- Ի՞նչ ես անելու,-

առում էր՝ Սև ծովն եմ անցկացնելու: Այսպես շարունակվում էր 15-20 րոպե...

Ես շատ աշխույժ երեխա եմ եղել, ծնողի ապտակ չստացած: Միթե հավաքողը ես էի...

Իմ տատիկը գիտեր վախեցածներին բուժելու աղոթքը: Այսպես՝ լաչակի մի ծայրը դնելով...

Մարթա Խաչիկյանը (Մինասյան) 100 տարեկանում՝ 1957թ.

դնում էր լաչակի ծայրին, ձեռքը ուղիղ դնում էր վախեցածի ձեռքի վրա...

Այս արարողությունը կրկնում էր այնքան ժամանակ, որ ձեռքի մատներն ու լաչակի ծայրը հավասարվեին...

Այս բոլորը կրկնվում էր յոթ անգամ, երբեմն առաջին աղոթքից հետո իրենց լավ էին գգում ու չէին գալիս:

Բժշկում էր նաև գորտնուկները: Այս դեպքում նորալուսնի երկրորդ շաբաթվա չորեքշաբթի օրը...

Տատս նստեցնում էր, ասում «Յայր մեր», աղոթում, վերցնում էր թելը, աչք ձեռքը դնում գորտնուկի վրա...

Այդպես բուժեց նաև ինձ. ձեռքերիս վրա կային հարյուրավոր մեծ ու փոքր գորտնուկներ...

Տատիկս ապրեց 120 տարի, ով տեսնում էր ինձ հարցնում էր՝ հլա սա՞ղ է: Ինքը նույնպես օրորեցի էր...

ԺԵՆՅԱ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու

Սկիզբը NN 61-62-ում

Պ աղեստիճում ևս գոյություն է ունեցել մի հատուկ ծիսակատարություն, որը կոչվել է Pesach - necax - կարություն: Այդ ծեսը տեղի է ունեցել Կաղ կոչվող տաճարում...

Յամշենական պարերից ամենատարածվածը թեք և Յուխտ քանդարա պարերն են, որոնք կապ ունեն Թամարգա, Թոմարգա, Տունարգա, հայաբնակ տեղավայրի հետ...

ՊԱՐԸ ՀԱՄՇԵՆԱՅԱՅԵՐԻ ԾԻՍԱԿԱՆ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆԵՐՔՆԻՄԱՍ

Ծափիզ քարը, որին տալիս են Ալմաջուղ, Բիր էլմաջուղ կամ Բիր այլմաջուղ alma - խնձոր բառից տարածված պարերից է: Պետք է ենթադրել, որ այս անուններով պարերը համշենցիների մեջ կապվում են խնձորի խորհրդանշական գործածության հետ...

Սարի կրզ, Սալլանա, Գոմի քար, Խսոլմենձա կամ Դեղիրդոնա խառը կազմով կատարվող պարեր են: Գոմի կրզի մասին չենք կարողանալ ասել...

կացնում է, որ նրանք (հատկապես շորորածն թռչնապարերը) ձևավորվել են բնությանը, կենդանիների ու թռչուններին նմանակող, օրորվող, շորորվող շարժումներից: Դրա մեծագույն ապացույցը համարում է հայերեն լեզվում պահպանված կարթավ տերմինը...

Կարթավել - պարել տերմինը վկայում է, որ այն վերաբերվում է ոչ թե մի պարի, այլ մի ընդհանուր պարատեսակի: Պահպանվել է նաև մի թռչնանուն՝ սօրօրիկ, որն ըստ Ստ. Մալխասյանի երեկույն, շորորալու հատկանիշ ունեցող կարթավի մի տեսակ է: Այսօր իհարկե նմանողական պարերի համար դժվար է ասել, թե կոնկրետ որ կենդանուն, թռչնի կամ բնության երևույթն են նմանակում: Սակայն պարզ է, որ թռչնապարերը ձևավորվել են հենց այդ շարժումներից: Ինչպես տեսանք համշենական պարերի զգալի մասն իր կառուցվածքով,

բովանդակությամբ ծիսական թռչնապարեր են և կատարվում են նախ հարսանեկան արարողությունների ժամանակ, ապա և նախնիների հիշատակության տոներին: Իրենց բովանդակությամբ և կառուցվածքով նախնիների պաշտամունքի հետ կապված արարողությունների հիմնականները միաստեղ են: Դա կարելի է բացատրել նաև հայերեն հավ բառով, հոգնակիում հավք, որոնք հայոց մեջ ունեն տոտեմ, նախնի, ցեղապետ, նաև ու պապ, պապ ու տատ նշանակությունը: Եթե հավ բառացիորեն նշանակում է տնային որոշակի թռչուն, ապա հավքն արդեն իր մեջ ընդգրկում է բոլոր տեսակները: Գայոց լեզվում գործածվում է նաև հավ առնել բանաձևը, որ նշանակում է սկիզբ առնել: Այսպիսով հավքերը նախնի են, սկիզբ, որի համար էլ բոլոր արարողությունների մեջ Թռչնապարերը դարձել են ծեսի հանգուցալուծում: Դա հաստատվում է նաև նրանով, որ Յայաստանի շատ գավառներում մինչև օրս պահպանվել են տարբեր թռչունների անուններ կրող պարեր, ինչ-

պես օրինակ Կոնգավեն, Կոնգոցի, Խազ-խազ, Դազ-դազի, Թավուխ պարի, Գավկու - Խավկու պար և այլն: Բացի դրանից մինչև օրս պահպանվել են մի շարք ծեսեր և արարողություններ, որոնց հիմնական իմաստը հավակերության մեջ է: Դրանցից ամբողջական է հատկապես հարսանիքից հետո տեղի ունեցող Գավթոնքի ծես արարողությունը, որը ըստ էության, հավ թրատելու և նրա միջոցով ճաշակելու գործողություն է: Դրանով է բացատրվում նաև այն երևույթը, որ հարսանիքի բոլոր օրերին ազապ տղաները հավ ու աքաղաղ գողանալով նախապատրաստվում են հավակերության արարողությանը:

16 Այս պարի պլանը հորիզոնական հարթության վրա ունի սպիրալաձև ձևը, որն առնչվում է լաբիրինթի հետ: Роберт Гревс, Мифы древней Греции, Москва, 1992, с. 242:

17 Յ. Ա. Եփրիկեան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. II, Վենետիկ, 1907, էջ 43:

18 Ժ. Խաչատրյան, Ե. Պետրոսյան, Համշենցիների տարեկան տոներն ու խաղերը, Համշեն եւ համշենահայություն, Երևան-Պոլսոս, 2007, էջ 225:

19 Տրբ. Лисциан, Եզվ.աշխ., հ. I, էջ 241:

20 Ստ. Մալխասյան, ԳՔԲ, էջ 242:

21 Վասպուրականի Բերկրի գավառում որոշ ծեսերի ժամանակ կատարվող տղամարդկանց երկրպարի ծիսական պար է: Սրբ. Լիսիցյան, Եզվ.աշխ., հ. I, էջ 243:

МИХАИЛ КУЗУБ

Кандидат философских наук, г. Туапсе

Армяне Краснодарского края сегодня представляют собой разнородную массу населения края, общность которой может быть охарактеризована как условная. Причины такого состояния общины кроются в исторических, демографических и социально-политических процессах, в которых шло и продолжается формирование армянской колонии в Краснодарском крае Российской Федерации.

По данным официальной всероссийской переписи населения 2002 г. в Краснодарском крае проживало 274 566 армян (к ним можно прибавить 3 черкесского и 1029 хемшилов), занимающих 2-е место по численности в крае после русских и составляющих 5,5% от всего населения края¹. По официальным данным Стат. Управления в крае проживает сегодня не менее 350 000 армян². По неофициальным данным, как независимых источников, так и ведомственных (администрации, МВД и т. д.) армян в Краснодарском крае насчитывается от 400-т до 600-т и более тысяч³. Такая разница в оценках количества проживающих в крае армян происходит по различным причинам. Во-первых, всероссийская перепись населения 2002 г. была проведена со значительными искажениями, произвольными и непроизвольными, когда ею не были охвачены целые группы населения, такие как, лица без гражданства, без регистрации, трудовые мигранты и т.д., о чем неоднократно писалось в российской прессе⁴. Во-вторых, увеличение или уменьшение численности населения происходит в связи с политической конъюнктурой и социальными запросами официальных и неофициальных структур. Как правило, армянские общественные объединения (далее-ОО) часто преувеличивают количество проживающего в регионах армянского населения, используя этот вопрос для подчеркивания собственной значимости. От них нередко можно услышать цифру в 1 млн. и более армян в крае⁵. С другой стороны, и официальные структуры часто преувеличивают количество армянского населения в контексте "нагнетания страстей" о вреде бесконтрольной эмиграции. Они же могут и приуменьшать количество армянского населения. Например, в Адлерском районе г. Со-

чи, количество армянского населения официально 32 930 на 2002 г. не соответствует фактическому, по неофициальным источникам оно доходит до 50-ти тысяч или 50% от всего населения района, что не всегда принимается официальными государственными структурами в существующей политической конъюнктуре⁶.

Учитывая все эти казусы, которые составляют отдельную тему для разработки, можно сделать предварительный вывод, что количество армянского населения в Краснодарском крае составляет примерно до 500 тыс. человек. Это одна из крупнейших региональных армянских колоний мира и крупнейшая в России, что во многом придает ей специфические социально-культурные характе-

в районах Сочи, Туапсе, Анапа, Горячий Ключ и Апшеронск целый ряд почти мононациональных сельских анклавов. По социальному составу старожильческие общины армян в основном относятся к среднему классу городских и сельских жителей, отличаясь от окружающего населения лишь национальной спецификой, среди них особенно много рабочих, служащих, занятых в сфере мелкого бизнеса.

Промежуточной группой между старожильческим, в основном западно-армянским населением, и новой волной эмигрантов 1980-1990-х гг. являются армянские переселенцы советского периода в Краснодарский край. В основном это выходцы из Джавахка, Грузии, Армении, Нагорного Карабаха.

как представители этой части армянства имеют больший образовательный уровень и производственные навыки, приобретенные еще на родине или в различных учреждениях России. Количество эмигрантов советской эпохи насчитывается приблизительно до 50 тыс. человек¹⁰.

Постсоветская волна армянских эмигрантов в Краснодарский край насчитывает по приблизительным данным от 100 до 200 тыс. человек. Спектр их происхождения очень широк, к основным группам относятся джавахкские армяне, среди них многочисленны армяне-католики, армяне из различных регионов Грузии и Армении, многочисленны выходцы из Гюмри и Ваназора, карабахские армяне, среди них

ми краевого отдела МВД, сообщающих о получении в 2007-2008 гг. около 30 000 рабочих виз гражданами Армении¹³.

В Краснодарском крае присутствуют почти все национальные институты диаспоры. По краю насчитывается 37 официально зарегистрированных отделений Союза армян России (далее - САР)¹⁴, помимо САР-а имеются и местные национальные ОО, например, такие как "Севан" в Сочи¹⁵, "Цанк" в Новороссийске¹⁶ и ряд других. В 2007 г. открылся армянский культурный центр "Хачкар" в г. Краснодаре¹⁷. В последний год появились сведения о присутствии на территории края сторонников одной из старейших партий армянства - "Дашнакцутюн"¹⁸.

На территории края дей-

АРМЯНЕ КРАСНОДАРСКОГО КРАЯ

ристики и потребности.

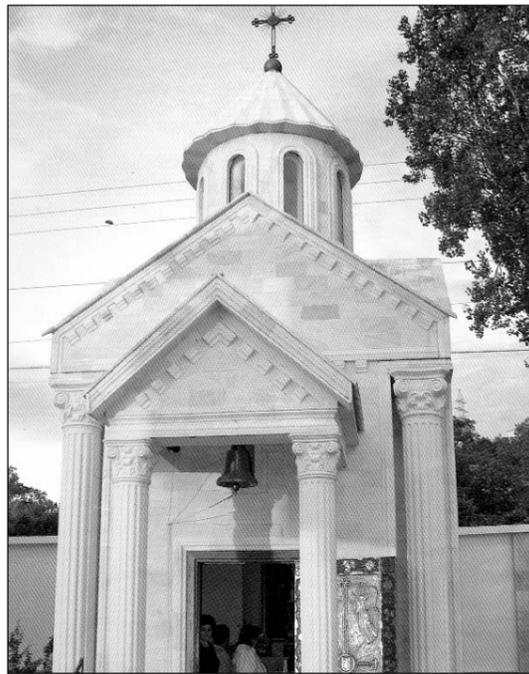
Около 500 тыс. армян Краснодарского края представляют собой разнородные по времени переселения, культуре, социальному положению и втянутости в пределы армянского культурного контекста группы. В Краснодарском крае представлены почти все субэтнические и социальные группы армян, среди которых можно выделить ряд основных.

Черкессогаи, черкесские или горские армяне, сформировавшиеся как субэтнос на Северо-западном Кавказе, относятся к автохтонному населению края, но на сегодняшний день эта группа армян почти ассимилировалась и специфической целостности не представляет⁷.

Крупнейшая в крае субэтническая группа амшенских армян, выходцев из бывшего Трабзонского вилайета Турции, насчитывает до 160-200 тыс. человек, по-прежнему сохраняет региональную и культурную специфику, но незначительно втянута в сферу обще-армянского культурного единства в силу культурных и политических факторов. Эта группа ассоциирует себя как коренное население края и, особенно, Черноморского побережья⁸. Подобную же характеристику имеют карские, артинские, трабзонские, чорохские (байбуртские, испирские), ванские, эрзинджанские (ерзнкайские) и эрзурумские (каринские) старожильческие группы армян края, насчитывающие до 40-50 000 человек⁹. К специфике этих групп также относится тот факт, что только среди них часть населения живет в сельской местности и занимается земледелием. Особенно, это свойственно амшенским армянам, образующим

Ансамбль "Напри", Лазаревск.

Армянская церковь в Лоо.

В культурном контексте представители старшего поколения этой волны мигрантов еще втянуты в орбиту обще-армянского единства. Но их младшее поколение, хотя и знакомо со спецификой армянского континента, и у них сохраняется относительная связь с исторической родиной, уже намного менее придерживается ориентации на контекст армянской культуры, чему во многом способствует отсутствие в крае системы армянского образования и просвещения. По социальной принадлежности среди них больше, чем в первых группах, служащих и предпринимателей, так

выделяются геташенцы, бакинские армяне, выходцы из Гянджи-Гандзак и др.¹¹. Как правило, большая часть этих мигрантов поселилась в городах и поселках края, сельское население среди них незначительно. Как и у первых волн переселенцев у новоприбывших сохраняется более тесная связь внутри группы по земляческому принципу и намного менее с другими группами и обще-армянскими институтами в крае. Но к специфике этой группы относится тот факт, что многие из них по-прежнему сохраняют непосредственную связь с исторической родиной и втянуты в сферу бытования норм армянской культуры, намного более, чем другие потоки переселенцев. По социальному статусу представители новой волны переселенцев имеют наибольшие различия, среди них встречаются как крупные бизнесмены, так и большое количество мелких предпринимателей, ремесленников, рабочих, они имеют самый крупный из армян края слой людей умственного труда, инженеров, врачей и т.д.¹².

Отдельную группу мигрантов этой же волны представляют представители рабочей эмиграции, которые находятся как бы в двойственном положении еще не определившихся о своем месте постоянного проживания. Их количество трудно подсчитать даже приблизительно, но они составляют от 1/5 до 1/4 от всего количества мигрантов новой волны. Эти данные подтверждаются сведения-

стуют или находятся в процессе строительства до 20 приходов армянской ортодоксальной церкви¹⁹. Католические церкви со значительным процентом армянских прихожан есть в г.г. Краснодар и Сочи²⁰.

Пропагандой и изучением культуры амшенских армян занимается Научно-информационный центр "Амшен"²¹. Среди творческих коллективов наиболее известен Центр армянской культуры при Лазаревском центре национальных культур в г. Сочи. Он объединяет полтора десятка самодеятельных коллективов и, в том числе единственный фольклорный ансамбль из амшенского села Делтяшка²². Известен танцевальный ансамбль Пашковской армянской общины г. Краснодара²³ и др. Формально еще существует объединение армянских писателей г. Сочи "Дзайн Амшенакан"²⁴ и т.д..

В крае издается всероссийская армянская газета "Еркрамас"²⁵, с 2008 г. выходит журнал "Хачкар"²⁶, в Новороссийске и Краснодаре периодически выпускаются газеты "Луйс"²⁷ и "Маштоц"²⁸. Периодически издаются армяноязычные труды и работы армянских литераторов, так в 2008 г., несколько известно. Было выпущено 4 издания²⁹. На территории края распространяются также периодический журнал "Анив", издающийся в Минске³⁰, газета "Ноев ковчег" (Москва)³¹, газета амшенского землячества Армении "Дзайн Амшенакан"³², в некоторых городах можно приобрести книги армянских авторов или об армянах, видео и аудио продукцию, изготовленную как в Армении, так и в России.

В сфере армянского образования в Краснодарском крае действует до 30 воскресных школ или факультативов. Наиболее лучшее положение в г. Сочи, где действует 16 таких учреждений. Там же находится 6 школ с армянскими секторами или с углубленным изучением армянского языка и культуры, в селах Примерное, Сергей-Поле, Лоо, Барановка, Черешня, Молдовка.

В г. Адлере работает единственная армянская школа № 31 в Краснодарском крае³³.

Начало на ст. 3.

Как видно из перечисленного, наличие в крае почти всех основных национальных институтов, организационных, информационных, религиозных, образовательных и творческих. Эта видимость достаточности всячески подчеркивается как армянскими ОО, так и официальными структурами российского государства. Для примера можно привести следующие высказывания председателя САР в 2006г. и представителя краевой администрации 2007г.

А. Оганнисян: "...Мы живем в великой стране, которая дала нам все условия для сохранения нашего народа..."³⁴.

А. Ткачев: "...Армяне достойные граждане Кубани... имеют все возможности для своего национального развития..."³⁵.

Это "официальное" положение армян Краснодарского края может быть охарактеризовано и с другой стороны, учитывая не только формальное наличие тех или иных армянских учреждений в регионе, но и эффективность их функционирования в ракурсе угрозы ассимиляционных процессов среди армян края и сохранности их основных культурных парадигм и их ретрансляции, таких как мобилизация, язык, доступность информации, образование. В этом направлении исследования, к сожалению, почти не проводились, и для представления некоторых вопросов мы провели опрос 350 респондентов, разделенных по возрастным и социальным стратам примерно пропорционально социально-культурному делению армянской общности Краснодарского края³⁶. Эти предварительные материалы, конечно, не могут дать однозначных и верных ответов по интересующей нас теме, но помогут прийти к некоторым предварительным выводам.

Не смотря на официальные точки зрения об успешной интеграции армянских институтов в региональное сообщество, некоторые факты позволяют нам в этом сильно усомниться. Так из опрошенных 350 респондентов о своей связи или знакомстве с деятельностью армянских ОО заявили лишь 24 (7%). Притом, что опрос велся среди армян так или иначе находящихся в сфере непосредственной деятельности ОО в регионах³⁷. Этот казус точно подтверждает и количество армян, пришедших на митинги 24 апреля 2008 г. по случаю Дня памяти жертв Геноцида армян. Самые крупные мероприятия 24 апреля были проведены в Сочи и Краснодаре, где присутствовало от 500 до 1000 человек. По всему краю, насколько нам известно, в мероприятиях приняли участие не более 7-8 000 человек, то есть всего 2% армян края. Отметим также, что в 2008 г. на этих мероприятиях присутствовало самое большое количество населения за последние 5 лет³⁸.

Поэтому есть все основания говорить о слабой мобилизации армян Краснодарского края, не смотря на разветвленную сеть различных национальных ОО. Деятельность же этих ОО может быть охарактеризована как во многом формальная и неэффективная, если всего 7% армян слышало о них или принимало участие в их акциях, даже с учетом погрешностей. Слабость и неорганизованность армянской общины края подтверждают и другие факты. Например, антиармянские или провокационные высказывания многих официальных и высокопоставленных лиц в крае о "засилье армян", о "коренных и некоренных армянах", о "месте носителей фамилий на ян", о конфликтности армянской миграции, никак не получили должной оценки со стороны армянских ОО, и были нейтрализованы лишь после указаний сверху, приобрета после этого

более мягкую окраску. Также неуместно выглядят частые заверения лидеров армянских ОО в преданности государству на фоне прямой и косвенной дискриминации национальных институтов, по

ных учреждений.

В Краснодарском крае издается ряд печатных СМИ, о которых говорилось выше. Все они, если взять за основу тематический метод исчисления информации К. Иствуда⁴¹, относятся к малодоступным средствам, которые приобретаются эпизодически и не носят характера массового спроса. При этом, согласно тому же методу, коэффициент их информативности равен 0,23 (тираж, периодичность и объем деленные на количество потенциальных потребителей), что относит их к низкоинформативным СМИ. Для примера коэффициент информативности казачьих СМИ составляет 1,642. В крае пока отсутствуют и самые массовые СМИ - национальные радио и телевидение. Следует оговориться, что мы говорим о массово доступных и потребляемых СМИ, адаптированных к конкретным условиям диаспоры Краснодарского края, не учитывая Интернет, спутникового телевидения и т.д., которые имеют ограниченный индивидуальный спрос.

Армянская церковь в Адлере.

сравнению, например, с казачьими или адыгейскими, не говоря уже о бытовой дискриминации или нарушении прав человека по культурной и расовой принадлежности³⁹.

Этот вывод подтверждают другие факты, которые приводятся ниже.

В Краснодарском крае из 274 566 армян согласно переписи 2002 г. лишь 211 849 владели армянским языком⁴⁰. Среди них почти половина владеет только диалектом армянского языка, особенно этот фактор распространен среди старожильческих групп армян. Такое положение сводит к минимуму их вовлечение в сферу армянской культуры и интеграции в общепармянскую общность при отсутствии доступных и достаточных информационных и образователь-

ных соответствия содержания форме остаются за рамками таких данных. В г. Сочи согласно переписи 2002 г. проживает более 15 тыс. детей армян в возрасте от 7 до 17 лет, тогда как в армянской школе и отделениях училось всего на тот же период всего около 1380 учащихся, то есть 9%⁴³. При этом, в адлерской армянской школе в последние 3 года отсутствовало преподавание уроков истории армянского народа, а армянская ли-

Армянская школа в Адлере.

тература преподается факультативно. В 2005-2008 гг. значительному сокращению и закрытию подверглись армянские отделения в Черешне, Примерном и Молдовке⁴⁴. В других регионах намного меньшее количество посещают только воскресные занятия.

К сожалению, не были получены сведения о количестве прихожан в приходах ААЦ в крае и о составе творческих коллективов армян края. Об их положении можно судить по косвенным данным. Согласно проведенному опросу из 350 человек лишь 23 (7%) регулярно или эпизодически посещают армянские церкви, остальные ограничиваются только крещением⁴⁵. Во многих населенных пунктах, где проживают 1000 и более армян, нет приходов ААЦ. В деятельности армянских творческих коллективов принимает участие от 500 до 1000 армян, в основном они сосредоточены в г.г. Сочи и Краснодар⁴⁶.

Вывод, который можно сделать из представленных тезисов, таков. Армяне Краснодарского края неоднородная общность, различающаяся по социально-культурным особенностям, слабо мобилизованная в русле общепармянского движения и разно-вовлеченная в сферу бытования, распространения и влияния общепармянских институтов.

Источники:

1. "Итоги всероссийской переписи населения 2002 г. по Краснодарскому краю". Т. 4, с. 7-11. Краснодар, 2005.
2. Корякин К. В. Социальные и культурные аспекты адаптации мигрантов-армян в Краснодарском крае (1988-2006)., с. 44-49. М., 2007;
3. там же, с. 44-59;
4. там же, с. 94-96.
5. там же, с. 96-98; w. mashtots.ru/история;
6. Корякин..., с. 134-137;
7. w. viparmenia.com/черкесогаи;
8. w. mashtots.ru; w. ru. wikipedia.org/амшенские армяне;
9. w. mashtots.ru/история;
10. Корякин..., с. 44-59, 93-128; w. mashtots.ru/история; w. iea.ras.ru/армяне;
11. там же;
12. там же;
13. там же;
14. w. mashtots.ru/архив
15. w. golos.am./ Севан;
16. w. forum.vardanank.org./цанк;
17. w.hayinfo.ru; w.yerkramas.org; w.miasin.ru/хачкар;
18. w.yerkramas.org/грант маркарян;
19. w.yerkramas.org; w.noev-kovcheg.ru/армянская церковь;
20. w.forum.vardanank.org; w.portal-kredo.ru/армяне католики;
21. "Амшенская библиотека", с. 4-12. Краснодар, 2004;
22. w.azg.am; w.yerkramas.org/лазаревский центр;
23. w. mashtots.ru; w.hayinfo.ru/пашковская община;
24. w.dzaynhamshenakan.org;
25. w.yerkramas.org;
26. w.hayinfo.ru; w.yerkramas.org; w.miasin.ru/хачкар;
27. w.ru.hayazg.info/луйс;
28. w. mashtots.ru;
29. w. mashtots.ru/книги;
30. w.aniv.ru;
31. w.noev-kovcheg.ru;
32. w.dzaynhamshenakan.org;
33. w.noev-kovcheg.ru/армянские школы;
34. w. mashtots.ru/собрание;
35. там же;
36. Опрос респондентов армян..., архив автора, ол. 1, в. 4;
37. Опрос респондентов армян..., архив автора, ол. 1, в. 6;
38. w.yerkramas.org/митинг,геноцид;
39. Корякин..., с. 185-215;
40. "Итоги всероссийской переписи населения 2002 г. по Краснодарскому краю". Т. 4, с. 223-224. Краснодар, 2005.
41. w.pressalit.ru/иствуд;
42. подсчет выполнен автором согласно газетному каталогу "Пресса России 2008", М, 2008;
43. "Итоги всероссийской переписи населения 2002 г. по Краснодарскому краю". Т. 4, с. 225-230. Краснодар, 2005.
44. w.yerkramas.org; w.noev-kovcheg.ru/ молдовка;
45. Опрос..., ол.1, в. 8;
46. Опрос..., ол.2, в. 12.

Հրեանց ծննդավայրն ու անունները փոխելուց հետո մեծ քաղաքներ եկած ծայտայալ հայերը շատ ներգործուն են բյուրոկրատիայի ամենաստրատեգիական կետերում, ինչպես նաև՝ արվեստի և ԶԼՄ-ների աշխարհում»²¹:

Այն, որ Արևմտյան Հայաստանում ու Թուրքիայի ողջ տարածքում կան հայեր, որոնք Ցեղասպանությունից փրկվածների սերունդներն են, հասկանալի է և օրինազափ: Նրանց թիվը էլ հարցի մեջ այլ կողմն է. ես հավանում եմ այն կարծիքին, որ այդ թիվը գոնե կրկնակի շատ է (բացահայտ քրիստոնյա և հայախոս հայեր, Ցեղասպանության ժամանակ և դրանից հետո իսլամացած հայեր, ծախալ հայեր, շատ ավելի վաղ իսլամացած համաշխարհային և այլն)²²: Բայց այստեղ հետաքրքիրն այն է, որ թուրքական ազգայնամուլ մանուկն ու քաղաքական-մտավորական շրջանակները այդ թիվը մեծացնում են աստիճանաբար՝ ըստ հակահայ քարոզչության քաղաքական նպատակահարմարության:

Երբ տարբեր երկրներ իրար ետևից սկսեցին ճանաչել Հայոց Ցեղասպանության փաստը, որոշ թուրք պատմաբաններ գոհերի թիվը փոքրացնելու համար սկսեցին փրկվածների ավելի մեծ թվեր ներկայացնել: Այսօր դրան ավելացել է մեկ այլ քաղաքական պատվեր. ամեն կերպ փաստել, ապացուցել, որ հայերը Թուրքիայի ամբողջականությանն ու պետության անվտանգությանը սպառնացող ուժ են. վտանգի չափը մեծացնելու համար հարկավոր է շրջանառության մեջ դնել ավելի մեծ թիվ՝ մեկ և կես միլիոն. «Մեր երկրում գոյություն ունի ուժեղ և ազդեցիկ մի հատված, որին անվանում ենք «կրիպտո օտարերկրացի»: Սրանք թուրք-մահմեդականի պատյանի մեջ պարուրված, իրենց իրական ինքնությունը թաքցնող, աստվածաբան ասպրող, կարևոր պաշտոններ գրավելով՝ մեր ազգի զավակների համար դեպի պաշտոններ տանող ճանապարհի փակող անձինք են: Օպորտյուն օտարերկրացիների մի կարևոր հատվածն էլ կազմում են հայերը: Եթե անգամ ոչ սաբաթայականների չափ, այնուամենայնիվ կրիպտո հայերը շատ ազդեցիկ են Թուրքիայում: Իրենց նախնի կին անտյանները հանդիսացող սաբաթայականների հետ համերաշխ են սև թուրքերի հարցում: Այսօր բանակից մինչև դատական համակարգ, արվեստներից մինչև քաղաքական դաշտ՝ ամենուր, իրենց գիտակցությունն ու աստվածությունը պահպանող բազմաթիվ ծայտայալ հայեր կան: Կառույցներից մեկն էլ, որում բավականին մեծ թիվ են կազմում կրիպտո հայերը, մեր ազգի զվխին մուֆ խաղեր խաղացող, սադրանքներով մեր մարդկանց իրար դեմ հանել ձգտող, ամեն տեսակի հանցագործություն կատարող երգեցեքոն ահաբեկչական կազմակերպությունն է»²³:

Հայերից եկող վտանգն այնքան մեծ է, որ «մոռացության» է տրվում անգամ քրդական վտանգը: Ավելին՝ պարզվում է, որ քրդերը ժողովուրդը նույնպես վտանգված է. «Իսկապես ասած՝ քրդերը, որպես այս ազգի զավակներ, քրդականությունը չեն արել անգամ պետության ղեկավար շրջանակներում: Միայն հայ կամ այլ ազգության պատկանող դրոններն են շահարկում ու չարաշահում քրդերին: ...Նրանց գործողությունները տանում են մասնատման և տարրալուծման»²⁴:

Իսկ որոշներն էլ պատասխանում են «...այն ժամանակվան, երբ զարթոնք կապրեն միմյանց դեմ թշնամացված ու իրահրված (հայ կամ

այլ ազգության պատկանող դրոնների կողմից- Հ. Ա.) քրդերը և թուրքերը...»²⁵:

Քաղաքացիական

Երևում է՝ 1915-23թթ. քրդերի ծեղրով հայերին կոտորելու քաղաքականությունը կարոտախոս է ծնել ֆաշիստական ուղեղներում, որոնք դեռևս մի քանի տարի առաջ հայ օժեցին Օջալանին ու նրա բազմաթիվ զինակիցներին: Երբ այս տարբերակը չուվեց ցանկալի արդյունքը, քանի որ բազմամիլիոն թուրք ժողովրդի պայքարը որպես հայկական զաղտնի դավադրություն ներկայացնելը այնքան էլ համոզիչ չէր հնչում, ի թիվս վերոնշյալ դավադրական ծրարների՝ ասպարեզ նետվեց երգեցեքոնի հայ-իրեական ծագման վարկածը: «Չի երևում, թե հայերը երգեցեքոնի ուղեղն են ներկայացնում, սակայն, եթե հայացք ենք նետում գործ անողներին, սադրանքներ հրահրողներին, բացահայտվում է, որ դրանք հիմնականում բոլորն էլ (կրիպտո) հայերն են: Խորքային գործերում հայերը օպերատորներն ու կատարողներն են, իսկ հայերից ավելի սպիտակ եղող իրենները և սաբաթայականները նկատվում են որպես որոշումներ կայացնողներ... Այսօր ռազմավարական նշանակություն ունեցող կետերում բազմաթիվ ծայտայալ հայեր ու սաբաթայականներ կան»:

Երգեցեքոնի պարագլուխներից Վելի Քյուչյուքը հայ է. «...քանի որ նրա համախոհների տված ցուցումներում մշվել է, որ Վելի Քյուչյուքը հայերն է խոսում իր մայրենի լեզվի պես, ապա հարց է ծագում. Երգեցեքոնի գործունե տեղ գտած Վելի Քյուչյուքը որտեղի՞ց և ինչպե՞ս է սովորել հայերեն»: Պարզվում է՝ սա խիստ մուֆ անցյալ ունի. պետական պաշտոնի եղած շրջանում իր հրամաններով հազարավոր թուրքեր ու քրդեր են իրար սպանել. «Վելի Քյուչյուքը հմտորեն օգտվել է բոլոր միջոցներից, որպեսզի տվյալ շրջանի մարդկանց թշնամի դարձնի թուրքին ու թուրքական պետությանը, այն էլ՝ համուն «պետության» և «թուրքականության»... «Հայեր են բոլոր այն ռեկտորները, ովքեր երգեցեքոնի կազմակերպության «միջամտող» շրջապատ ստեղծելու համար շիկացնում են մթնոլորտը»: «Հորական տատի կողմից հայկական ծագում ունեցող Գյոքթաշի մորական կողմն էլ եղել է (Քարաբյուք մահանգի) Սաֆրանբուլու գավառի Քարան գյուղից: «Եթե կանխապես, քննենք երգեցեքոն կազմակերպության մեկ այլ կարևոր դերակատարի: Իսկ ո՞վ է Բանվորա-

կան կուսակցության առաջնորդը եղած, Ափոյին ծաղիկ մեկնած, բազմաթիվ սադրիչ իրադարձությունների պարտադիր կերպով մասնակցած, պրովոկացիոն հողվածների հեղինակ, մաոյիզմի և Չինաստանի կողմնակիցը լինելով հանդերձ Ռուսաստանի, Ալեքսանդր Դուզինի հետ գործ բռնած, բայց իրականում, ըստ տեղեկությունների, Անգլիայի շահերին ծառայող, վերջին շրջանում պանթուրքիստ-ազգայնամուլ-ռազմապաշտ դարձած, այս պահին երգեցեքոնի գործով ձերբակալված Դոդու Փերինչեքը: Դոդու Փերինչեքի ընտանիքը ծագում է Երզնի-Ջաննազի Էղին (Քեմալիյե) գավառի Ափչաղա գյուղից»: Պարզվում է՝ այդ գյուղի բնակիչ բոլոր Փերինչեքները արիսիվային վավերագրերով հայեր են՝ Դոդու Փերինչեքի նախնիները:

Եւ որպեսզի ոչ մի կասկած չհարուցի ասվածը, հարկավոր է, որ այն ցնցող հայտնագործություն լինի, մանավանդ որ դրան հավատարու ոչ մի բարոյախոգե-

Օզբայ Վուրալ

բանական խոչընդոտ չկա. «Իր երկրին հավատարիմ, հայկական սպիտակից հետ խնդիրներ ունեցող, բացահայտ հայ Հրաման Դինքի սպանությունը մտահոգացած՝ Էլազիգի Քարաբյուք գավառից Էրհան Թունջելիի արմատները

Դոդու Փերինչեք

նույնպես հայկական են: Ինչպես երևում է՝ որպես ամենաազգայնական, ամենաազգայնամուլ հանդես եկող երգեցեքոնիցիները ծագումով ոչ թուրք են, ոչ էլ մահմեդական»²⁶:

Նման քարոզչության դեմ հանդես եկող մի շարք թուրք մտավորականներ ու գրողներ կան ստիպված հեռացել են երկրից, կամ բանտերում են: Նույն ճակատագիրն է սպասում նրանց, որոնք դեռևս ազատության մեջ են և հանդաված են, որ Թուրքիայում կարելի է կառուցել «Մի նոր աշխարհ ոչ մահմեդականների հետ»²⁷:

Հաշվի առնելով թուրք հասարակության մեջ տիրող բարոյախոգեբանական մթնոլորտը, թուրքական իշխանությունների որդեգրած քաղաքականությունը և Օսմանյան կայսրությունից ժառանգություն մնացած ցեղապաշտական-պանթուրքիստական տեսականը՝ ավելի հավանական է, որ Թուրքիայում դեռ շատ երկար պրապետող դիրքեր կունենան այն ուժերը, որոնք երկրում ստեղծված իրավիճակի վերլուծություն-

նից հանգել են հետևյալ եզրակացությանը. «Հասել է ժամանակը, որպեսզի մեր երկրին, քաղաքակրթությանը և ազնվական ժողովրդին ուղղված թշնամական նախագծի, ծրագրի, սցենարի ու գործողությունների, օրինական կամ անօրինական կողմ հանդիսացող բոլոր միությունների, կազմակերպությունների, պետությունների և կառավարությունների դեմ «բացահայտ դիրք» բռնենք և նման ու փոխադարձ քաղաքականության հետևենք»²⁸:

Իսկ այդ «թշնամական նախագծի, ծրագրի, սցենարի ու գործողությունների» հեղինակների ու դերակատարների մեջ ըստ առավել տարածված տեսակետի Հայաստանն ու հայությունը առաջիններից են. «Ովքե՞ր են ցանկանում Թուրքիայի մասնատումն ու կործանումը: Հայաստանն է ուզում, սփյուռքահայերն են ուզում: Երբեք մի գայթակղվեք ու խաբվեք նրանով, որ մեր նախագահը Ֆուտուլային խաղը դիտելու նպատակով այցելեց Երևան: Հայերը մեզանից հող են պահանջում, փոխհատուցում են պահանջում, կրկին Թուրքիայում ապրելու թույլտվություն են ուզում: Նրանք ևս չեն ցանկանում, որ Թուրքիան հզոր լինի: Ուզում են, որ Թուրքիան մասնատվի, որ իրենց ձգտումներն իրականանան»²⁹:

Նման քարոզչության արդյունքները արտացոլվում են Միջազգային ռազմավարական հետազոտությունների կազմակերպության 2009թ կատարած հարցախույզի տվյալներում. «Թուրքիոյ թշնամի նկատուող երկիրներում մեջ Միացեալ Նահանգներ կը գրաւ պարագլուխի դիրքը (25.4 առ հարիւր), Իսրայէլ (15.6 առ հարիւր), Ֆրանսա (12 առ հարիւր), Հայաստան (10.3 առ հարիւր), Յունաստան (7 առ հարիւր), Ռուսիա (6.4 առ հարիւր) եւ Քերմանիա (1.8 առ հարիւր): Ըստ 2005ին կատարուած հարցախույզի արդիւնքներուն, մասնակիցներուն 6 առ հարիւրը Հայաստանը թշնամի երկիր կը նկատէր, իսկ 2.8 առ հարիւրը Ռուսիան: Հարցախույզը կատարուած է Պոլսոյ, Անգարայի, Իզմիրի եւ Պոլսոյ մէջ»³⁰:

Եթե այսպիսի քաղաքներում, ուր գտնվում են մտավորական կենտրոնները, առավել ազատա-

Վելի Քուչյուք

կան կամ ժողովրդավարական հաստատություններն ու լրատվամիջոցները, Հայաստանը թշնամի համարողների թիվը 5 տարում գրեթե կրկնապատկվել է, ապա Կեսարիայում կատարված ստորագրահավաքի մասնակիցների թիվը՝ 250.000, որը բնակչության 50 տոկոսն է, ներկայացնում է

առավել իրական պատկերը ամբողջ Թուրքիայի հաշվարկով: Իսկ մինչ այդ «բացահայտ դիրքի» կողմնակիցներն այսօր Ստամբուլի (հնարավոր է՝ նաև այլ քաղաքների) քրիստոնյաների և, հատկապես, հայերի տների վրա խաչի նշաններ են գծում³¹, ճիշտ այնպես, ինչպես Օսմանյան կայսրությունում «գտնումների» նախօրյակին, ինչպես հանրապետական Թուրքիայում՝ 1956թ. սեպտեմբերյան ջարդերից առաջ...

Ծանոթագրություններ

* Բացի թիվ 1 հոդվածից՝ բոլոր թարգմանությունները թուրքերենից կատարել է ՄԵԼԻՆԵ ԱՆՈՒՍՅԱՆԸ:

- 1. Մեջբերումը՝ ըստ Ռուբեն Մելքոնյանի «Ազգայնամուլության նոր դրսևորումներ Թուրքիայում» հոդվածից, www.noravank.am
- 2. www.baskinoran.com, տե՛ս նաև «Ալլոսի» 2009թ. մայիսի 29-ի համարը:
- 3. Նույն տեղում:
- 4. http://bianet.org/bianet/siyaset/112236-ders-kitaplari-insan-haklari-ihalleriyle-dolu
- 5. Radikal օրաթերթ, 08.02.2009:
- 6. http://www.bianet.org 16.3.2009:
- 7. Ալլոս շաբաթաթերթ, 05.06.09
- 8. Հայ Դատն այսօր, Թեհրան, 2005, էջ 46: Նաև՝ http://www.milligazete.com.tr/index.php?action=s how&type=writersnews&id=17302
- 9. Թուրքիայում խոսվող լեզուների և աշխարհի բոլոր լեզուներին նվիրված մի համապարփակ ուսումնասիրություն հրապարակված www.ethnologue.com-ի՝ Թուրքիայի մասին զեկուցման համաձայն՝ Թուրքիայում խոսվում է 36 լեզու՝ թուրքերենը ներառյալ:
- 10. Milliyet օրաթերթ, 13.03.2009:
- 11. Radikal օրաթերթ, 24.05.2009:
- 12. Milliyet օրաթերթ, 15.05.09:
- 13. Taraf շաբաթաթերթ, 25.05.2009:
- 14. Radikal օրաթերթ, 26.05.09:
- 15. Մեհմեդ Շեքեր Էյզի Միլլի գազեթե 31.07.2009 http://www.milligazete.com.tr/makale/muslumanlarin-birlesmesi-134155.htm
- 16. http://www.sagduyu.de/blog/?p=251
- 17. Յուսուֆ Գեզզին http://www.sagduyu.de/blog/?p=25118.1 1.2008
- 18. Էրզուլն Բաբահան, Star օրաթերթ, 06.06.2009
- 19. Էրզուլն Բաբահան, Star օրաթերթ, 06.06.2009:
- 20. Յուսուֆ Գեզզին http://www.sagduyu.de/blog/?p=251
- 21. Նույն տեղում:
- 22. ԴՐՕՇԱԿ, 2009, թիվ 1, էջ 33-38:
- 23. Յուսուֆ Գեզզին http://www.aktifhaber.com
- 24. Մեյֆի Շահին http://www.ortadoguzgazetesi.net/makale.php?id=4433
- 25. http://www.aktifhaber.com 03.08.2009:
- 26. Յուսուֆ Գեզզին http://www.aktifhaber.com 03.08.2009:
- 27. Ալի Բուլաչ, Zaman օրաթերթ, 20.07.2009:
- 28. Մուստաֆա Նեվրուզ Արնաջը http://www.anayurtgazetesi.com.tr/default.asp?page=yazar&id=1350
- 29. Մեհմեդ Շեքեր Էյզի, «Միլլի գազեթե» Bu haber 398 defa okundu. Kaynak: www.mehmetsevketeygi.com
- 30. www.mehmetsevketeygi.com/haberergoster.asp?id=7516 ?ub 2009
- 31. Ասպարեզ, 25 օգոստոսի 2009
- 32. Ասպարեզ, 19 օգոստոսի 2009, Մարմարա, 19 օգոստոսի, 2009:

ՀԱՄԱԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԿԱՐԵՎՈՐ ԶԵՆԱՐԿՈՒՄ

AMSHEN – POHTOS

Материалы к историко-культурно-лингвистическому словарю поинтаских армян

Центр «Амшен»

Вопросы культуры, логики, армян, Понта

Таибур-Амашен-Амшен

Амшенско-армянский музыкальный инструмент

Первая Гунайка

Арташ и арташцы

«Հայ-ռուսական համագործակցություն» և «Կրասնոդարի երկրամասային «Համշեն» հայկական գիտական լրատվական-մշակութային կենտրոն» հասարակական կազմակերպությունները վերջերս Կրասնոդարում հրատարակել են «Համշեն-Պոնտոս» ռուսերեն ժողովածուի առաջին թողարկումը (համարը): Այն տպագրվել է Դոնի Ռոստովում, 103 էջ ծավալով և 300 տպաքանակով: Պատասխանատու խմբագիրն է Մ. Թաթևյանը, խմբագրական խորհրդի անդամներն են Ա. Թուրմուզյանը և Ս. Վարդանյանը:

Ժողովածուն ընդգրկում է Երևանից, Արևելից, Տուրքիայից և Ապազերիայից վեց հեղինակի 11 հոդված, որի մի մասը նախկինում լույս է տեսել մամուլում՝ այդ թվում «Չայն համշենական» ամսաթերթում:

Ներկայացնենք «Համշեն-Պոնտոսի» բովանդակությունը՝ Թաթևյան Մ. (Տուրքիա), Համշենագիտության մի քանի խնդիրներ: Նույնի՝ «Համշեն» և «Համշենցիներ»: Նույնի՝ Պոնտոսի հայերի մշակութաբանության հարցեր: Թուրմուզյան Ա. (Ապազերիա), Կրասնոդարի երկրամասային «Համշեն» հայկական գիտական լրատվական-մշակութային կենտրոնի հասարակական կազմակերպությունը: Գործունեության հաշվետվություն: Նույնի՝ Համշենցի հայերի անցյալը և ներկայիս: Եղիազարյան Ա. (Երևան), Համամշեն-Համշենի հիմնադրության պատմության մասին: Նույնի՝ Տամբուր-Համամշեն-Համշենի, Արտաշենի և Համշենի իշխանության մյուս բնակավայրերի տեղադրության մասին: Նույնի՝ Համամշեն-Համշենի իշխանությունը հայ Բագրատունիների ժամանակաշրջանում: Ջեթևյան Ա. (Արևելի), Համշեն-հայկական երաժշտական գործիքները: Սուլիմ Ա. (Տուրքիա), Առաջին Համամշենի և Արդվիհները:

Ինչպես հոդվածների վերնագրերն իսկ վկայում են, ընթերցողի սեղանին է դրվել լուրջ, գիտական ժողովածու և մեզ մնում է շնորհակալություն հայտնել հրատարակիչներին, նրանց մտքով ամենայն բարիք, գիտական բեղուն գործունեություն և հուսալ, որ հաջորդ թողարկումները սպասեցնել չեն սոս:

Ա. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅ ԳԱՎԱՌԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (1900-1920 թթ.)

«Բանբեր Երևանի համալսարանի» հանդեսի 1993թ. N 3-ից (էջ 199-201) արտատպելով Վ. Մաղալյանի հոդվածը, մենք հույս ունենք, որ նրանում նշված թերթերի որոշ օրինակներ, այնուամենայնիվ, պահպանվել են, ուստի դիմում ենք մեր ընթերցողներին, խնդրելով որևէ տեղեկություն ունենալու դեպքում հայտնել «Չայն համշենականի» խմբագրություն:

Վ. Ս. Մաղալյան Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

Սախախորհրդային շրջանում հայ գավառական մամուլի և գրատպության նկատելի օջախեր են եղել Աջարիայի և Աբխազիայի կենտրոններ Բաթումը և Սուխումը: Սևծովյան ավազանի հայաշատ այդ քաղաքներում ևս մեր դարասկզբին հիմնադրվում են հայկական տպարաններ, որոնցում տպագրվում են հայերեն գրքեր, թերթեր և այլ նյութեր:

Բաթումում նախախորհրդային շրջանում գործել է հայկական երկու տպարան, որոնցից առաջինը հիմնադրվել է երկու դարերի սահմանագծում՝ Ն. Գուրոկյանի կողմից: Վկայություններ կան, որ այդ տպարանում, 1901-04թթ., մի շարք գրքերի հետ միասին՝ հրատարակվել է նաև հայերեն մի թերթ, որը մինչև այժմ մնում է անհայտ. նրանից չի պահպանվել ոչ մի օրինակ: Ըստ մեզ հասած տեղեկությունների՝ այն լուսաբանել է Բաթումի նավահանգստային բորսայում աշխատող հայ գաղթական մշակների կյանքը, տպագրվել են լուրեր, թղթակցություններ ու առանձին հոդվածներ Արևմտյան Հայաստանի անցուդարից, Սև ծովի կովկասյան ափերի իրադարձություններից, ինչպես նաև արտասովորություններ են կատարվել տարբեր թերթերի էջերից:

Մեկ այլ թերթ տպագրվել է այդ տպարանում, թե՛ ոչ, մեզ հայտնի չէ: Միայն գիտենք, որ Ն. Գուրոկյանի տպարանը փակվել է 1905-07 թթ. ռուսական առաջին հեղափոխության պարտությունից հետո՝ ստոլիպինյան ռեֆորմների շրջանում:

Բաթումի երկրորդ հայկական տպարանը հիմնադրվել է 1917 թ. մի խումբ հայ բուլշևիկների կողմից: Այդ տպարանում, Հ. Հակոբյանի, Ս. Խանոյանի, Ա. Սարուխանյանի, Ա. Ջուրաբյանի և Գ. Գրիգորյանի նախաձեռնությամբ, 1917-18 թթ. տպագրվում է «Բանվոր և զինվոր» հայերեն թերթը: Չ. Տ. Գեգեշիձեն իր՝ Վրաստանի բուլշևիկյան կազմակերպությունների գաղտնի տպարանների պատմությանը նվիրված գրքում գրում է. «1917 թվականին, այլ բուլշևիկյան թերթերի հետ միասին, Բաթումում լույս է տեսնում նաև բուլշևիկյան «Բանվոր և Ձինվոր» հայերեն թերթը», որը, սակայն, մեզ չի հասել: Նույն հեղի-

նակի վկայությամբ՝ այդ տարիներին բուլշևիկյան թերթերը, որոնք տարածվում էին գաղտնի կերպով, ընկնելով ոստիկանության ձեռքը, ամբողջական տպագրանակներով ոչնչացվում էին: Ըստ երևույթի «Բանվոր և Ձինվոր» թերթն էլ արժանացել է այդ բախտին: Հայտնի չէ, թե այս թերթը մինչև երբ է հրատարակվել և քանի համար է ունեցել:

Աբխազիայի մայրաքաղաք Սուխումում ևս մեր դարասկզբին աշխուժություն է ապրում հայ մշակութային կյանքը: Այստեղ 1911 թ. ստեղծվում է դպրոցական խորհուրդ, որը ղեկավարում էր ճանաչված մտավորական, ուսուցիչ Խաչատուր Ավդալբեգյանը: Նա էլ Սուխումում այդ ժամանակ բացում է գրախանութ, ստեղծում է հայկական տպարան, որտեղ տպագրվում են հայերեն թերթեր:

Սիսա թե այդ մասին ինչ է գրում աբխազահայ ճանաչված գրող ու մշակութային գործիչ Արշավիր Ջիդարյանը. «Սուխումում հայկական տպարան հիմնեց Խաչատուր Ավդալբեգյանը, որը Երևանից 1909 թե 1910 թվականին եկավ Սուխում: Մեկ թե երկու տարի աշխատեց Մերխուլի գյուղում որպես ուսուցիչ, հետո տեղափոխվեց Սուխում, այնտեղ հիմնեց հայ գրքերի գրախանութ (քաղաքի կենտրոնում), իսկ նրա բակում՝ հայկական տպարան և այն անվանեց «Պոնտոս»: Ես շատ անգամներ եմ եղել այդ գրախանութում... Ե մի քանի անգամ բակից մայել եմ այդ տպարանին»:

Հիշյալ տպարանում 1912-ին սկսում է տպագրվել աբխազահայ առաջին պարբերականը՝ «Լույս» գրական-ժողովրդական շաբաթաթերթը, որը, փաստորեն, տեղի ևս թագային խորհրդի գործադիր մարմնի օրգանն էր: Նրա հրատարակությունը 1913 թ. ևս շարունակվել է: Ըստ երևույթի այս թերթը խմբագրել է նույն խորհրդի անդամ Խ. Ավդալբեգյանը:

Բացի սրանից՝ նախախորհրդային շրջանում Սուխումում տպագրվել են նաև այլ թերթեր: Դրանց մասին իր հուշերում դարձյալ հետաքրքիր փաստեր է բերում Ա. Ջիդարյանը. «Այդ տպարանում, գրում է նա, մինչև խորհրդային կարգեր հաստատվելը տպագրվել են մի շարք թերթեր: Ես անձամբ տեսել եմ 1917-1921 թվականներին, թե ինչպես իմ այրի հորաքոջ երկու տղաները՝ Բաբկեն և Գնել Սամվելյանները, հայերեն թերթեր վաճառում էին քաղաքում: Թե ինչպես էին կոչվում այդ թերթերը, չեմ կարող ասել: Բայց լսել եմ, որ եղել է երկու թերթ, մեկը կոչվել է «Բանվորի գործ», իսկ երկրորդը՝ երկրի «Լույս»: Անշուշտ, այդ թերթերը տպագրվում էին առիթից առիթ»:

Ա. Ջիդարյանը ճիշտ է, երբ գրում է, որ այդ տարիներ Սուխումում հրատարակվում էին հայերեն թերթեր: Սակայն նա 70 տարիների վաղեմություն ունեցող իրադարձություններն ու փաստերը խառնում է իրար: Այդ շրջանում այնտեղ տպագրվել են «Նոր

կյանք» (1918) և «Փարոս» (1919) քաղաքական-հասարակական թերթերը, որոնք ունեցել են սոցիալ-դեմոկրատական (մենշևիկյան) ուղղություն: Իսկ ինչ վերաբերում է նրա նշած «Բանվորի գործ» թերթին, ապա, մեզ թվում է, հեղինակն այն շփոթում է «Կարմիր աստղ» բուլշևիկյան թերթի հետ, որը նույնպես տպագրվել է Սուխումում, 1920-ին, մենշևիկյան տիրապետության օրոք: Այս թերթը, որոշ մատենագետների վկայությամբ, խորհրդային շրջանում ևս շարունակել է իր գոյությունը և լույս է տեսել մինչև 1923 թվականը:

Հիմնականում սրանք են նախախորհրդային շրջանում Սև ծովի կովկասյան ափերին՝ Աջարիայի ու Աբխազիայի կենտրոններ Բաթումում ու Սուխումում տպագրված հայերեն թերթերը: Սակայն, ցավոք, Անդրկովկասի, ինչպես նաև Ռուսաստանի պետական գրադարաններում ու արխիվներում այս թերթերը չեն պահպանվել, մինչև այսօր գոնե դրանցից ոչ մի օրինակ չի հայտնաբերվել: Մեր որոնումները ևս այդ ուղղությամբ անցել են ապարդյուն: Ուստի մենք չենք կարողացել տալ այդ թերթերի վերլուծությունը: Դրանց վերաբերյալ տեղեկությունները քաղել ենք հրապարակի վրա եղած մատենագիտական հրատարակություններից, առանձին մենագրություններից ու այլ աղբյուրներից:

Սակայն որոնումները պետք է շարունակվեն, քանի որ վերոհիշյալ թերթերի թեկուզև առանձին համարներն էլ հայտնաբերումը և դրանց վերլուծությունը նոր լույս կսփռեն շատ հարցերի վրա և կնպաստեն մեր դարի առաջին քառորդում Աջարիայի ու Աբխազիայի հայության սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքի լուսաբանմանը:

Այսպիսով՝ Աջարիայում և Աբխազիայում մեր դարի առաջին երկու տասնամյակների ընթացքում հրատարակված գավառային այդ թերթերի երևան գալը կարելի է դիտել որպես հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կարևոր երևույթ տեղի հայ ազգաբնակչության կյանքում: Այդ թերթերը, անկախ իրենց կուսակցական պատկանելիությունից ու ուղղությունից, պետք է ենթադրել, որ լուրջ դեր են կատարել ազգային կյանքն աշխուժացնելու, քաղաքական և մտավոր ուժերը համախմբելու գործում: Կարելի է ենթադրել նաև, որ այդ պարբերականները եղե՞նք մագապուրծ՝ Սև ծովի արևելյան ափերին ապաստանած համշենահայության բեկորներն իրար հետ շաղկապելու և նրանց ոգին ու ազգային արժանապատվությունը բարձր պահելու մի միջոց են հանդիսացել, նրանց հավաքական գործունեությունը և բարոյական կենսունակությունը պահող կարևոր գործոն: Մեր կարծիքով հիմնականում այս պետք է եղած լինի այդ մամուլի առաքելությունը:

1. Տե՛ս Թեոդիկ, Տիպ ու Տառ, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 185:
2. Մեր դարակազմի Բաթումում լույս տեսած այս թերթի մասին ոչ մի հիշատակություն չկա մեր մատենագիտական հրատարակություններում:
3. Այս թերթի մասին տվյալները մենք քաղել ենք աջարահայ մշակութային կյանքի քաջագիտակ, «Էջեր Բաթումի հայ թատրոնի պատմությունից» (Երևան, 1961) մենագրության և այլ արժեքավոր գրքերի հեղինակ, քատրագետ ու բանաստեղծ Գևորգ Դարիբյանի (1927-1992թթ.) անձնական արխիվից:
4. Չ. Տ. Գեգեշիձե, Վրաստանի բուլշևիկյան կազմակերպությունների անկեղծ տպարանները (1900-1920), վրացերեն, Թբիլիսի, 1968, էջ 242: Այդ թերթի մասին տե՛ս նաև՝ «Очерки истории коммунистической партии Грузии», в 3-х частях (1883-1981), часть первая: «В борьбе за победу социалистической революции (1883-1921)», Тбилиси, 1982, էջ 283:
5. Ա. Ջիդարյանի (1906-1989) հուշերի ձեռագիրը՝ գրված 1983 թ. հոկտեմբերի 3-ին, հեղինակը տրամադրել է մեզ, որի համար հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը: 6. «Լույս» ունեթ խմբագրական մարմին: Ծավալը՝ 4 էջ, չափսը՝ 35x28 սմ.: Տպաքանակը չի նշված:
7. Ա. Ջիդարյան, նշված հուշերը:
8. «Նոր կյանք» ունեցել է խմբագրական խորհուրդ: Ծավալը՝ 4 էջ, չափսը՝ 46x31 սմ.: «Փարոս» նույնպես ունեցել է 4 էջ ծավալ, չափսը՝ 42x31 սմ.: Երկուսի տպաքանակներն էլ չեն նշված:
9. Գ. Լևոնյանի կազմած «Հայոց պարբերական մամուլը. լիակատար ցուցակ հայ լրագրության սկզբից մինչև մեր օրերը (1794-1934), առաջաբանով, ներածությամբ և աղյուսակներով» (Երևան, 1934) գրքում (տե՛ս էջ 108, հ. 960) գտնվում ենք, որ հիշյալ թերթը ունեցել է բուլշևիկյան ուղղություն, Սուխումում հրատարակվել է 1920-ին, ստորագրված է «խմբագրական կուլեգիա», ծավալը՝ 4 էջ, չափսը՝ 41x31 սմ.: Մեզ թվում է՝ այս թերթի վերաբերյալ Գ. Լևոնյանի բերած այս տեղեկություններն ավելի ստույգ են ու հավաստի: Սակայն, հակառակ դրան, Ա. Կիրակոսյանն իր «Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտություն (1794-1987)» համահավաք ցանկում (Երևան, 1967) նշում է, որ «Կարմիր աստղը» տպագրվել է 1920-1923 թթ. և եղել է Վրաստանի կոմունիստական (բուլշևիկյան) կուսակցության օրգանը (տե՛ս էջ 100, հ. 530): Այս տեղեկությունները նույնությամբ անցել են նաև Ա. Բաբլոյանի կազմած «Հայ պարբերական մամուլը (1794-1980)» (Երևան, 1986) մատենագիտական համահավաք ցուցակի մեջ (տե՛ս էջ 133, հ. 1138), որոնք, մեր կարծիքով, հեղինակը շփոթել է Թիֆլիսում 1920թ. դեկտեմբերի 15-ից լույս տեսած «Կարմիր աստղի» տեղեկությունների հետ, որն, իրոք, եղել է Վրաստանի հեղկոմի, իսկ այնուհետև՝ 1921թ. մարտի 5-ից՝ Վրաստանի կոմկուսի Կենտկոմի օրգանը և հրատարակվել է մինչև 1923 թ. փետրվարի 20-ը: Փետրվարի 25-ից նրան փոխարինել է Ռուսաստանի կոմկուսի Անդրերկրյան օրգան «Սարտակոջ» (1923-1927) թերթը:

Գլխավոր խմբագիր և համարի պատասխանատու՝ ՍԵՐԳԵՅ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ: Լրատվական գործունեություն իրականացնող՝ «ՀԱՄԱԵՆ» հայրենակցական-քաղաքական հասարակական կազմակերպություն: Հասցեն՝ Երևան-37, Ազատության 2, բն. 8: Հեռախոս՝ (+374+10) 20 21 26: Գրանցման վկայական՝ N 03U054979, տրված՝ 26.06.2002թ.: Խմբագրությունը ոչ միշտ է համակարծիք հեղինակների տեսակետներին: Արտատպության կամ մեջբերման դեպքում հղումը «Չայն համշենականի» պարտադիր է: Հրատարակվում է 2004թ. օգոստոսից:

«ДЗАЙН АМШЕНАКАН» (ГОЛОС АМШЕНСКИЙ). Ежемесячная газета Земляческой благотворительной общественной организации «АМШЕН» (г. Ереван), Гл. редактор - СЕРГЕЙ ВАРДАНЯН. Издаётся с августа 2004г. Газета распространяется бесплатно. Тел. 20 21 26. «HAMSHEN» Compatriotic-charitable public organization (Yerevan). «DZAYN HAMSHENAKAN». Issued from August, 2004. Editor in chief SERGEY VARDANYAN. Tel. (+374+10) 20 21 26, E-mail: dzaynhamshenakan@yahoo.com, www.dzaynhamshenakan.org